

UDK: 94(575.1):711.4(09)(575.1)

Zafar KARIMOV,
Urganch davlat universiteti o‘qituvchisi
E-mail: temurmalik154@gmail.com

Urganch davlat pedagogika instituti dotsenti, PhD U.Xo‘jamuratov taqrizi asosida

EARLY PROCESSES IN THE CULTURAL AND ECONOMIC CENTERS OF THE SOUTHERN ARAL BASIN AND WESTERN ZARAFSHAN (IV-I CENTURIES BC)

Annotation

The article analyzes the socio-economic and ethno-cultural relations of cultural and economic centers of the right bank of the Amudarya and the lower basin of the Zarafshan Valley.

Key words: "priest's initiative", demographic growth, migration processes, microoases, ancient period, Kaltaminar, Aqshakhkala, Kirqqizkala, Toprokkala, Tazabagyap irrigation system.

ПРОЦЕССЫ, ПРОИСХОДИВШИЕ В КУЛЬТУРНО-ХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЦЕНТРАХ ЮЖНОГО ПРИАРАЛЬЯ И ЗАПАДНОГО ЗЕРАФШАНА (IV – I ВВ. ДО Н. Э.)

Аннотация

В статье проанализированы взаимосвязи социально-экономических и этнокультурных отношений культурно-хозяйственных центров Правобережья Амударьи и нижнего бассейна Зерафшанской долины.

Ключевые слова: «инициатива жреца», демографический рост, миграционные процессы, микрооазисы, античный период, Калтаминар, Акшаханкала, Кирккызкала, Топроккала, ирригационная система Тазабагыяпа.

JANUBIY OROLBO‘YI VA G‘ARBIY ZARAFSHON MADANIY-XO‘JALIK MARKAZLARIDA KECHGAN JARAYONLAR (MIL. AVV IV – I ASRLAR)

Annotatsiya

Maqolada Amudaryo o‘ng sohili hududi hamda Zarafshon vodiysi quyi havzasi madaniy-xo‘jalik markazlari ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniy munosabatlari o‘zaro aloqalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: “kohin tashabbusi”, demografik o‘shish, migratsiyon jarayonlar, mikrovoahalar, antik davr, Kaltaminor, Aqshahanqal’a, Qirqqizqal’a, Tuproqqal’a, Tozabog‘yop sug‘orish tizimi.

Kirish. Eng qadimgi davrdan ajdodlarimiz tomonidan tomonidan yaratilgan moddiy-ma‘naviy merosni asrab-avaylash, rivojlantirish borasida O‘zbekiston Respublikasi o‘z mustaqilligiga erishganidan keyin ko‘p salmoqli ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Ayniqsa yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev tomonidan xaqqoniy tarixni to‘g‘ri yoritish dolzarb vazifa sifatida belgilab berildi. “Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o‘rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur” [1].

Geologik jarayonlarning bir necha marta takrorlanish natijasi bo‘lgan janubi-sharqiy Orolbo‘yi va Quyi Zarafshon vodiysi hududlarida faoliyat olib borgan madaniy-xo‘jalik hududlarida temir davri turar-joylari aholisi soni o‘shishi natijasida vujudga kelgan oziq-ovqat muammosini e‘tiborga olgan “kohin tashabbusi” bilan qo‘shni hududlarni o‘zlashtirish maqsadida Amudaryo hamda Zarafshon va Vobkent daryolaridan sug‘orish inshootlari chiqarilgan, ularning boshi, o‘rtasi va adog‘ida qurilgan shaharlarning tarixiy ahamiyatini yoritish mazkur maqolada vazifa qilib belgilangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbekiston viloyatlari hududlari arxeologik yodgorliklarida keng qamrovli tarzda olib borilgan arxeologik izlanishlar ilmiy tahlil natijalarini asos qilib olgan nashrlarda qayd qilingan tarixiy ma‘lumotlar nazariy-qiyosiy tahlil asosida ushbu bandni yoritishga xizmat qiladi. Mil. avv IV – milodiy IV asrlarda O‘zbekiston hududi antik davr jamiyatida muhim o‘zgarishlar yuz berdi. Mazkur davrlarda O‘zbekiston hududida joylashgan

xalqlar demografik o‘shish yuqoriligi, inson hayoti uchun zarur bo‘lgan resurslarga bo‘lgan ehtiyojlari tufayli qulay tabiiy-geografik hudud izlab migratsiya jarayonlarini olib borishgan. Natijada asosiy hududdan alohida holda madaniy-xo‘jalik mikrovoha shaharlari vujudga kela boshladi. Ahamiyatli jihati shundaki, mikrovoha bosh shahri bilan migratsiyon jarayonlar natijasida tashkil topgan shaharlar o‘rtasida doimiy ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy aloqalar muntazam davom etgan. Mazkur tarixiy jarayonlar Qadimgi Yunonistonda vujudga kelgan akropolis va ular negizida tashkil topgan polislar o‘rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarga o‘xshash bo‘lgan. Aynan migratsiyon jarayonlar O‘zbekiston hududida shaharsozlik madaniyatining rivojlanishiga kuchli turk bo‘lgan.

Tarixiy ma‘lumotlarga ko‘ra, O‘zbekistonning qadimgi davri shaharsozlik madaniyati tarixi uch bosqichga ajratilgan. 1.Birinchi antik davr (Avesto davri) – mil.avv IX – VI asrlar; 2.O‘rta antik davr (Baqtriya-So‘g‘diyona shaharsozligi) – mil.avv IV – II asrlar; 3.So‘ngi antik davr (Kushon davri) – mil. avv I – milodiy I asrlarga ajratilgan [2]. B.Eshov esa, antik davr urbanizatsiyasi o‘zining rivojlanish bosqichida ikkita katta davrni mil.avv IV – I asrlar va milodiy I – IV asrlar deb tadqiq qilgan [3]. Tarixiy jarayonlarning mohiyati jihatidan farqlanish xususiyatlariga ega ekanligi bois, tadqiqotchining fikriga qo‘shilish mumkin. Mazkur maqolada birinchi tarixiy davrda Amudaryo sohili o‘ng hududi hamda Quyi Zarafshon vodiysida kechgan tarixiy jarayonlarni yoritish maqsad qilib olingan. Bu tarixiy davrning jamiyatida yuz bergan ijtimoiy – iqtisodiy va

etnomadaniy munosabatlarning rivojlanishiga bo'lgan omillar, ya'ni siyosiy birlashmalarning vujudga kelishi (So'g'd, Baqriya, Xorazm, Qang', Davan va Kushon), ichki va tashqi barqaror vaziyat, Amudaryo, Sirdaryo, Chirchiq, Norin, Surxondaryo, Qashqadaryo va Zarafshon daryolaridan ikki yon tomonga chiqarilgan magistral inshootlar, ularning ikki yon tomonga yo'naltirilgan shoxobchalar boshi, o'rtasi va adog'ida zirotkor aholi tomonidan qad ko'tarilgan turar-joylar ma'lum geografik o'rinni egallab, mil. avv IV – III asrlarda mikrovohalarning shakllanishi keng tus olishiga olib kelgan.

Mazkur tarixiy davr jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy va etnomadaniy munosabatlar rivojlanishida Sho'raxon hududi tevarak atroflarida kechgan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan Buxoro-Qorako'l dehqonchilik vohasida kechgan jarayonlardan geografik holatini kuzatish mumkin. Quyi Amudaryo hududi sharqiy qismida temir davri so'ngi choragida Kaltaminor sug'orish tizimida bunyod qilingan Bozorqal'ada antik davrda ham madaniy-xo'jalik hayot davom etgan [4]. Bozorqal'a aholisi tarkibida faoliyat olib borgan hunarmandlar amaliy tajribalari natijasida bunyod qilingan turar-joylar (Yonboshqal'a, Ayoqzal'a – 3, Katta Guldursun, Burgutqal'a, Tuproqqal'a) shakllangan. Tuproqqal'adan chiqarilgan Toshxirmon sug'orish tizimida Akshahanqal'a, shimoli-g'arbiy tomon chiqarilgan shohobcha etagida Qizilqal'a bunyod etilgan va ular ma'muriy-hududiy markazlar vazifasini bajargan. Quyi Amudaryo sharqiy hududi geografik manzarasini aynan takrorlagan Qizilqum yuzasi gidrografiyasida o'zgarishlar qilgan Zarafshon daryosi suv ta'minoti yuqori darajada bo'lganligi va undan shimoliy tomonga chiqarilgan Shaxrud sug'orish faoliyati davom etganligi bois Buxoro ma'muriy hududiy markaz sifatida o'z o'rnini saqlab qolgan. Shaxrud sug'orish inshootidan g'arbiy tomon chiqarilgan sug'orish inshooti oxirida dehqonchilik vohasi markazi Varaxsha qal'asi barpo qilingan. Vobkent daryosi sohili bo'ylab Romushtepa qal'asi bunyod qilinib, u ham dehqonchilik vohasi markazi bo'lgan. Sho'raxon inshooti va Quyi Zarafshon vodiysi oralig'ida antik davr turar-joylari bunyod qilinishi bilan quyidagi mikrovohalar va ularning markazlari shakllangan.

Amudaryo o'ng sohili sarhadlari madaniy-xo'jalik mikrovohalari:

1. Bozorqal'a madaniy-xo'jalik mikrovohasi faoliyati davom etdi. Uning doirasida madaniy-xo'jalik markazi – Qo'rg'oshinqal'a [5].
2. Jonbosqal'a balandligi atrofida madaniy-xo'jalik mikrovohasi markazi Jonbosqal'a [6].
3. Jonbosqal'a madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Qo'yqirilganqal'a [7].
4. Kaltaminor sug'orish tizimi madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Burgutqal'a [8].
5. Katta Qirgizqal'a sug'orish inshooti sohili hududida madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Katta Guldursun [9].
6. Katta Qirgizqal'a madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri uning doirasida Katta Qirgizqal'a [10].
7. Katta Qirgizqal'a madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri doirasida Kichik Qirgizqal'a [11].
8. Tuproqqal'a sug'orish inshooti adog'ida madaniy-xo'jalik markazi bosh shahri Tuproqqal'a [12].
9. Tuproqqal'a sug'orish tizimining shimoli-g'arbida madaniy-xo'jalik mikrovohasi markazi Qizilqal'a [13].
10. Kaltaminor sug'orish tizimi madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Ayoqzal'a-3 [14].
11. Ayoqzal'a-3 madaniy-xo'jalik mikrovohasi markazi Burliqal'a [15].

12. Ayoqzal'a-3 madaniy-xo'jalik mikrovohasi markazi Ayoqzal'a-1 [16].

13. Toshxirmon vohasi madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Aqshahanqal'a [17]. Aqshahanqal'a mil.avv III asrning oxiri – mil. avv II asrning boshlarida bunyod etilgan [18].

14. Aqshahanqal'a madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Toshxirmontepa [19].

15. Kat kanali tizimida madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Katqal'a (Amudaryoning o'ng sohili) [20].

16. Katqal'a madaniy-xo'jalik markazi mikrovohasi bosh shahri Al-Fir (Pilqal'a) [21].

17. Toktau tepaligi atrofini qamrab olgan madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri To'qqal'a [22].

18. Sulton Uvays tog'i, Qoratog' tizimi madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Gaurqal'a [23].

19. Tuproqqal'a madaniy-xo'jalik markazi mikrovohasi bosh shahri Tuproqqal'a [24].

20. Tuproqqal'a madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Toshqal'a-2 [25].

21. Kaltaminor sug'orish tizimi atrofini qamrab olgan madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Erezqal'a [26].

22. Tozabog'yob sug'orish tizimi madaniy xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Jildikqal'a [27].

23. Kaltaminor sug'orish tizimida madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Uyqal'a [28].

24. Kaltaminor sug'orish inshooti quyi oqimini qamrab olgan madaniy-xo'jalik mikrovohasi markazi Dumanqal'a [29].

25. Kaltaminor sug'orish inshooti boshi atrofini qamrab olgan madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri Anqaqal'a [30].

26. Burgutqal'a madaniy-xo'jalik mikrovohasi doirasida mikrovohasi bosh shahri Teshikqal'a [31].

27. Tozabog'yob sug'orish tizimi quyi havzasi atrofini qamrab olgan mikrovoha markazi Qumboskanqal'a [32].

28. Amirobod sug'orish tizimi atrofini o'rab olgan madaniy-xo'jalik mikrovoha markazi Yakka Porson [33].

29. Sho'raxon hududi madaniy-xo'jalik mikrovohasi markazi Norinjon [34].

30. Oqchadaryo havzasi shimoli-sharqiy mikrovohasi markazi Baraktom [35].

G'arbiy Zarafshon madaniy-xo'jalik mikrovohalari:

1. Zarafshon daryosi Zarirud irmog'i oxirida madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri – Buxoro [36].

2. Zarirud irmog'i sohili hududiga ulangan tekislik madaniy-xo'jalik mikrovohasi markazi Varaxsha [37].

3. Buxoro madaniy-xo'jalik mikrovohasi bosh shahri doirasida madaniy-xo'jalik mikrovohasi markazi Romustepa [38].

4. Buxoro madaniy-xo'jalik markazi bosh shahri doirasida Qozimontepa, Chordara, Qushrabort, Arabon-1,2, Xo'ja Bo'ston, O'ratepa mikrovoha markazlari shakllangan [39].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi quyidagicha:

- obyektivlik (reallashtirish);

- xronologik izchillik;

- ilmiy tahlil, qiyoslash, umumlashtirish;

- asoslash;

- arxeologiya, etnografiya, geografiya fanlari natijalaridan foydalanish.

Tahlil va natijalar. XX asr adabiyotlar va mustaqillik yillari nashrlarida qayd qilingan tarixiy ma'lumotlar asosida Amudaryo o'ng sohili hamda Buxoro-Qorako'l dehqonchilik vohalari antik davr jamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy va

etnomadaniy munosabatlarning rivojlanish obyektlari bo'lgan mikrovoahalar madaniy-xo'jalik markazlari bo'lgan bosh shaharlarining ma'muriy-hududiy va diniy-mafkuraviy markazlari nazariy-qiyosiy jihatdan tahlil qilindi. Natijalari esa quyidagi fikrlarni keltirib chiqardi, ya'ni Sulton Uvays tog'i va Sho'raxon qishlog'i hamda Buxoro vohasi hududlari geografik jihatdan yaxlit, geogarfik manzarasida esa farqlanish xususiyatlari ko'zga tashlanadi, ya'ni, Amudaryo o'ng sohili hududi Qizilqum manzarasi, Yonboshqal'a balandligi, Ko'kcha tog' tizmasi hamda Oqchadaryo irmog'i tasvir qilgan bo'lsa, Quyi Zarafshon vodiysi geomorfologiyasini Jarqoq, Setalak tepaliklari, Qurjiktov tizmalari hamda Zarafshon daryosining Mohandaryo, Gujayli, Echkiliksoy, Daryosoy va Oyoqagitma irmoqlari namoyon qilgan. Mil. avv IV – III asrlarda Amudaryo o'ng sohili hududlarida o'troq ziroatkor aholi Kaltaminor, Tozabog'yop va Amirobod sug'orish inshootlari sohili bo'ylab, shaharlar maqomiga ega bo'lgan turar-joylarning bir-biriga yaqin masofada joylashganlagi (5-20 km), Quyi Zarafshon hududida Zarafshon daryosi hamda Vobkent daryolaridan

chiqarilgan sug'orish inshootlari sohili bo'ylab tashkil qilingan shaharlarning bir-biridan ancha uzoqda joylashishi tahlil qilindi.

Xulosa va takliflar. Takliflar quyidagicha izohlandi:

Birinchi taklif: Amudaryo o'ng sohili va Qorako'l-Buxoro dehqonchilik vohalarining geografik holati, Amudaryoning Oqchadaryo irmog'i hamda Zarafshon daryosining beshta o'zanlari umumgeografik kenglikda neolit davridan ilk antik davrlar o'troq va chorvador aholi o'rtasida olib borilgan aloqalarni yangi arxeologik izlanishlar natijasida o'rganish;

Ikkinchi taklif: Mil. avv X – V asrlarda ikki madaniy-xo'jalik hududlarida kechgan tarixiy jarayonlarni yozma manbalar va arxeologik tadqiqotlar natijalarini umumlashirish asosida siyosiy munosabatlar tarixini tahlil qilish;

Uchinchi taklif, neolit davridan ilk antik davrda o'zbek davlatchiligida shaharlar tarixiga oid yaxlit tadqiqot yaratish hozirgi kun zarurati hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh Yangi O'zbekistonda erkin va faravon yashaylik//Insonparvarlik, ezgulik va bunyodkorlik – milliy g'oyamizning poydevoridir. Toshkent, 2023, "O'zbekiston". 5-jild. 277 b.
2. Mamatmusayev T.Sh. Genesis and Evolution of Ancient Cities in Central Asia. 2020. International Journal of Scientific Engineering and Science. Vol 4, Issue 7, pp. 74-82.
3. Эшов Б. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. Тошкент, 2006. -Б 182-183.
4. Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг суғорилиш тарихи-Тошкент.: Фан, 1959 -Б.8.
5. Ходжаниязов Г.К. Оборонительные сооружения городища Кургашин-кала//Археология Приаралья. Вып-2, 1984. – С. 36-46.
6. Толстов С.П. Древний Хорезм. –М.; "Наука", 1948. –С 91-93.
7. 7.Кой-кирилган-кала – Памятник культура древнего Хорезма IV в.до.н.э – IV в.н.э//ТР. ХАЭЭ, 1967-М.; "Наука", 1967. Т-5. –С 310.
8. Неразик Е.Е. Сельские поселения афригидского Хорезма.-М.; Наука, 1966. -С 56-58.
9. Герсимовский А.И. Древности Хивы и Амударинского отдела//Исторический вестник – Сб, 1979, Вып-17, -С 971-973.
10. Мамбетуллаев М. История и культура южного Хорезма античной эпохи (города и поселение IV в.до.н.э – IV в.н.э): Автореф. дисс..докт. ист.наук.-Ташкент, 1994. 42-С.
11. Ходжаниязов Г.К. К изучению оборонительных сооружений Малой Кирккиз-кала//ВКФ АН РУз-Нукус, 1985, Вып-1, -С 26-32.
12. Городище Тупраккала-М.; "Наука", 1981. 147 с.
13. Ходжаниязов Г.К. Кизилкала (работы 1981-1982 гг)//Археология Приаралья-Ташкент: Фан, 1986. Вып-2 -С 51-64.
14. Болелов С.Б. Крепост Аяз-кала – 3 в правобережном Хорезма//Приарале в древности и средневековье-М.; "Наука", 1998-С 117-134.
15. Ходжаниязов.Г.К. Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари.-Тошкент.; Ўзбекистон.2007.-Б 12-13.
16. Тереножкин А.И. Археологические разведки в Хорезме//СА.-М.; Наука, 1940. №6-С 174.
17. Ходжаниязов Г.; Ягодин В.Н; Хелмс С.У; Макларен Б.П. Раскопки на Акшханкале//Археологические исследования в Узбекистане. 2000 г Самарканд, 2001 – С 175-180.
18. Betts A. Akchakhan-Kala: Questions of Chorasmian kingship. Цивилизации Великого шелкового пути из прошлого в будущее: перспективы естественных, общественных, гуманитарных наук: материалы Международной научной конференции, Самарканд, 2017, С 66-72.
19. Бетц А.В; Ягодин В.Н. Раскопки Тошхирмонтепе//Археологические исследования в Узбекистане в 2001 г Самарканд, 2002.-С 47-55.
20. Манилов Ю.П. К изучение городище Кят//Вестник ККФ АН Уз – Тошкент; Фан, 1965. Вып-2 – С 49-56.
21. Манилов Ю.П. Работы на городище Пилкала в 1963 г//Тошкент; Фан, АН Уз. 1966 Вып-3 – С 44-45.
22. Гудкова А.В. Токкала. Ташкент. Фан, 1964. –С 20-25.
23. Рапапорт Ю.А. Трудновская С.А. Городище Гауркальа//ТрХАЭЭ-М, Наука, 1958, Том-2. –С 347-366.
24. Толстов С.П. Древности верхнего Хорезма-М, "Наука", 1941, ВДИ, Вып-1 – С 185.
25. Баратов С; Рахманов У. Новый храмовый комплекс античного и средневекового времени на юге Хорезма: Тошккала-2//Традиции древней и средневековой культуры Средней Азии: Сборник статей, посвященной 70-летию П.Бернара-Ташкент.; 2010.-С 102-105.
26. Толстов С.П. Древний Хорезм-М.; МГУ. 1948.-С 101. Рис 38.
27. Сабиров Қ. Хоразмнинг кишлок ва шаҳарлари мудофаа иншоотлари.-Тошкент. Фан, 2009.-Б 54.
28. Неразик Е.Е. Сельские поселения афригидского времена.-М.; 1966 – С 20-35.
29. Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв)-М.; "Наука", 1976 – С 28-32.

30. Ходжаниязов Г.К. Анкакальа-позднеантичная крепость древнего Хорезма//ВКФ АН Уз-Нукус. 1986. Вып-1. –С 57-64.
31. Неразик Е.Е. Селские поселения афригидского времена.-М,: 1966 – С 102-105.
32. Неразик Е.Е. Селское жилище в Хорезме (I-XIV вв)-М,: “Наука”, 1976 – С 48-55.
33. Неразик Е.Е. Раннее средневековье в Хорезме//Этнографическое обозрение.-М,: 1997. Вып-1, -С 45.
34. Тереножкин А.И. Археологические разведки в Хорезме//СА-М,: “Наука”. 1949. №6 – С 160-165.
35. Орлов М.А. “Новые памятники позднеантичной архитектуры Северо-восточного Хорезма”//Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948 гг/-М,: “Наука”, 1952. Том-1, - С 135-152.
36. Муҳаммадҷонов А.Р. Бухоро шаҳри 2500 ёшда//Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – 3000 минг йилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари – Ташкент,: “Ўзбекистон”, 1997 – Б 9-10.
37. Шишкин В.А. Варахша-Ташкент,: “Фан”, 1963 – С 107-110.
38. Сулейманов Р.Х, Ураков Б. Результаты предварительного исследования античная городище селения Ромыш//ИМКУ,-Ташкент, Фан, 1977, Вып 13-С. 55-64.
39. Аскарлов А. Қадимги Бухоро ҳудудида илк шаҳар маданиятининг шаклланиш манбалари//Инсониятнинг илмий ва маданий мероси – 3000 мингйилликка. Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум тезислари – Ташкент,: “Ўзбекистон”, 1997 – Б 12-13.